

بررسی حس مکان در باغ ایرانی و بوستان‌های امروزی مطالعه موردی: باغ دولت‌آباد یزد و بوستان آب و آتش تهران

مجتبی انصاری^۱، رها بحتویی^{۲*}، سید محمد مهدی حسینی کیا^۲، مسعود دادگر^۴

^۱دانشیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس
^۲کارشناسی ارشد مهندسی معماری گرایش منظر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس
^۳کارشناسی ارشد مهندسی معماری گرایش منظر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس
^۴عضو هیأت علمی پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری جهاد دانشگاهی

تاریخ پذیرش: ۹۲/۷/۲۵

تاریخ دریافت: ۹۱/۴/۱۵

چکیده

وابستگی انسان و طبیعت از یک سو و تجربه پیشینیان در ساخت باغ‌ها و کیفیت دلنشین ناشی از تلفیق مناسب طبیعت و عناصر مصنوع در آن‌ها از سوی دیگر، موجب شده است تا اصول طراحی این باغ‌ها مورد توجه و بررسی قرار گیرد؛ تا بدین وسیله در طراحی دوباره بوستان‌ها، با ایجاد حس‌های مکانی آشنا، بهداشت روانی انسان در جامعه امروز بازیابی شود. در این پژوهش با عنایت به چیرگی ماشینی در عصر صنعتی، چگونگی تجلی حس مکان در باغ ایرانی (به معنای سنتی) و بوستان‌های امروزی شهری بررسی شده است. برای پاسخ به این مهم، با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای، میدانی و مقالات منتشر شده و با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی شاخصه‌های کالبدی حس مکان در دو نمونه موردی، به منظور شناخت نقاط قوت و ضعف مناظر شهری با توجه به نیازمندی‌های مراجعان و نقش این‌گونه فضاها در ارتقای کیفیت زندگی و محیط شهری، مورد ارزیابی قرار گرفته است. در خاتمه این نتیجه حاصل شد که درک متقابل انسان و محیط مادی و همچنین نوع فعالیتی که در آن رخ می‌دهد، منجر به شکل‌گیری خاطره در ذهن انسان طراحی می‌شود؛ خاطراتی که در طول زمان به واسطه معنی و روح خاص خود ماندگار می‌شوند.

واژگان کلیدی: حس مکان، باغ ایرانی، بوستان، باغ دولت‌آباد یزد، بوستان آب و آتش.

زیادی در فضاهای باز مسکونی و طبیعت بکر صرف می‌شود. از این رو، کیفیت مناظر شهری امروزی، می‌تواند نقش اساسی در ارتقای کیفیت زندگی اجتماعی داشته باشند. لکن، تنها وجود و تنوع مناظر این فضاها باعث ایجاد علاقه و یا افزایش حس تعلق و دلبستگی به مکان نمی‌شود، بلکه شاخص‌های کالبدی متنوعی وجود دارد که می‌تواند، به افزایش تعلق و تبدیل فضا به مکان و افزایش حس مشارکت در مواجهه با منظر منجر شود. برای این منظور، باغ دولت‌آباد یزد، از آن جایی که در گذشته به عنوان منظر خصوصی پاساژگویی نیازهای فضای کالبدی انسان بود و امروزه به عنوان منظر شهری در شهر یزد استفاده می‌شود، انتخاب شده است. هم‌چنین برای بررسی شاخص‌های مکانی در منظر شهری امروزی نیز، بوستان آب و آتش در تهران انتخاب گردید.

۳. حس مکان

حس مکان، به معنای ادراک ذهنی مردم از محیط و احساسات کم و بیش آگاهانه آن‌ها از محیط است که شخص را در ارتباطی درونی با محیط قرار می‌دهد؛ به طوری که فهم و احساسات فرد با زمینه معنایی محیط پیوند می‌خورد و یکپارچه می‌شود. این حس، عاملی است که موجب تبدیل فضا به مکانی با خصوصیات حسی و رفتاری ویژه‌ای برای افراد خاص می‌گردد. علاوه بر این، حس مکان، باعث دستیابی به هویت برای افراد می‌شود (فلاح، ۱۳۸۴). پژوهش‌های انجام شده درباره محیط‌های مصنوع نشان می‌دهد که محیط، علاوه بر عناصر کالبدی، شامل پیام‌ها، معانی و رمزهایی است که مردم بر اساس نقش‌ها، توقعات، انگیزه‌ها و دیگر عوامل آن رمزگشایی و درک می‌کنند (راپاپورت، ۱۳۸۴) و در مورد آن به قضاوت می‌پردازند. این حس کلی که پس از ادراک و قضاوت نسبت به محیط خاص در فرد به وجود می‌آید، حس مکان نامیده می‌شود که عامل مهمی در هماهنگی فرد، محیط و رضایت استفاده‌کنندگان و در نهایت احساس تعلق آن‌ها با محیط دارای هویت و تداوم حضور در آن می‌شود.

شولتز، در تحلیل خود از مفهوم حس مکان، اصطلاح اسکان^۱ را برای نشان دادن ارتباط کلی انسان و مکان در شرایطی که حس مکان جاری است، مطرح می‌کند و می‌گوید که وقتی انسان در مکانی است، هم‌زمان، هم در فضا جا می‌گیرد و هم در معرض خصلت محیطی خاص آن است که از آن به عنوان شخصیت^۲ مکان یاد می‌کند. شخصیت مکان، یکی از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر حس مکان است که نه تنها به محل جغرافیایی اشاره دارد، بلکه نشان‌دهنده کاراکتر اصلی سایت مورد نظر است که موجب تمایز آن از سایر جاها می‌شود. وقتی انسان در جایی است با در معرض حس مکان یا روح مکان قرار گرفتن، درگیر دو عمل روان‌شناختی

جامعه و فرهنگ ایرانی، سبک خاصی در سازمان‌دهی فضاهای سبز داشته است. مستندات متعدد تاریخی، نشان‌دهنده این واقعیت هستند که باغ ایرانی، قرن‌ها خود را به اشکال مختلف باز تولید کرده است. این موضوع و چنین شکل پایداری در دوره‌های طولانی تاریخی، نشان از همبستگی عمیق این عنصر با سایر ابعاد و جنبه‌های فرهنگ ایرانی دارد. به طوری که سبک باغ‌سازی ایرانی بعد از تحوّل بزرگی مانند ورود اسلام به ایران و پذیرش این تحوّل عقیدتی عظیم، هم‌چنان توسط اکثریت ایرانیان ادامه یافته است. پوپ، اهمیت باغ در تفکر ایرانیان را حتی فراتر از زندگی مادی و در تعبیرهای به کار رفته در سعادت جاودانی می‌بیند؛ باغ محلی رؤیایی ماورای جهان بوده است (Massignon, 1921: 149). بدین ترتیب، وی نیاز به باغ را در ایران ریشه‌دارتر، مشخص‌تر و جهانی‌تر از شیفتگی ژاپنی‌ها به گل‌ها و عشق انگلیسی‌ها به دشت و دمن و روستا معرفی می‌کند (علائی، ۱۳۹۱: ۱۱). با این حال بدون مقدمه و با سرعتی غیرقابل تصور فضایی از اروپا، وارد شهرهای ایران شد که به زودی جای خود را باز کرد و به نظر می‌رسد جای باغ را گرفته است؛ این فضا همان بوستان یا پارک است. لذا این مقاله به منظور شناسایی عوامل ایجادکننده حس مکان در باغ ایرانی و یافتن راه‌کارهایی مناسب برای تطبیق این ویژگی‌ها بر بوستان امروزی، در ابتدا با روش تحلیل محتوا و شیوه افتراق معنایی و ابزار کتابخانه و در مرحله بعد با بررسی نمونه‌های موردی و بازدید از محل و تکنیک مصاحبه و پرسشنامه به بررسی این مسئله می‌پردازد.

۱. روش تحقیق

برای انجام پژوهش حاضر، از روش تحقیق نمونه موردی استفاده شد؛ به طوری که با مطالعات کتابخانه‌ای و منابع الکترونیکی به جمع‌آوری اطلاعات پرداخته و در مرحله بعد، با بررسی میدانی مصادیق، تحلیل و بررسی شده است. هم‌چنین با تهیه پرسشنامه، نگرش مراجعان این فضاها با توجه به شاخص‌های تعیین‌شده شناسایی گردید. انتخاب جمعیت آماری پرسشنامه بر طبق میانگین تعداد مراجعه‌گردشگران به این فضاها انجام گرفت. از آن‌جا که به طور متوسط میزان مراجعان محدوده‌های مورد مطالعه به غیر از روزهای تعطیل ۵۰ نفر در ساعت است، برای یک روز کاری، میانگین به صورت نمونه‌گیری تصادفی ۵۰ نفر انتخاب شده است.

۲. ضرورت تحقیق

امروزه به علت کمبود فضاهای تفریحی و تفریحی در محیط‌های مسکونی، استفاده از مناظر شهری برای اوقات فراغت و روابط اجتماعی افزایش یافته است. در گذشته، اوقات فراغت تا حد

نمودار شماره ۱: فرآیند تحقیق

می‌گردد که شولتز از آن‌ها با عنوان جهت‌یابی^۳ و این‌همانی کردن^۴ یاد می‌کند. انسان، برای تحصیل پایگاه وجودی خود و ایجاد حس مکان برای برقراری رابطه‌ای کامل با مکان، باید بتواند خودش را جهت‌یابی کند و بداند که کجاست. هم‌چنین باید بداند که چگونه در مکان خاصی قرار دارد (نوربرگ شولتز، ۱۳۸۸: ۵). بدین ترتیب شولتز، در رویکرد پدیدارشناسانه با مطرح کردن مفهوم حس مکان یا روح مکان^۵ نوعی ارتباط متقابل، بین انسان و مکان را مطرح می‌کند.

۳-۱. حس مکان از دیدگاه روان‌شناسی محیطی

از دیدگاه روان‌شناسی محیطی، انسان به تجربه حسی، عاطفی و معنوی خاص نسبت به محیط زندگی نیاز دارد. این نیازها از طریق تعامل صمیمی و نوعی هم‌ذات‌پنداری^۶ با مکانی که در آن سکونت دارد، قابل تحقق است. این تعامل صمیمی و هم‌ذات‌پنداری، روح یا حس مکان نامیده می‌شود (فلاحت، ۱۳۸۵). از نظر روانی، حس مکان، کاتالیزوری است که باعث تبدیل محیط به مکان می‌شود. روند تجربه عمیق مکان، نه به عنوان شی، بلکه به عنوان آرگانیزیسمی زنده بعد از انطباق‌های متقابل پی در پی محقق می‌شود. از این رو، روابط بین افراد و مکان‌ها، نیازمند ثباتی خاص است. محیط، این ویژگی‌ها را از طریق ترکیب نظم طبیعی و بشری کسب می‌کند. در رشته‌های علمی مانند روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی، اصطلاحات تعلق به مکان، تعلق به اجتماع، ساختار عاطفه و معنا و تجربه، مهم‌ترین مباحث مطرح شده درباره حس مکان هستند.

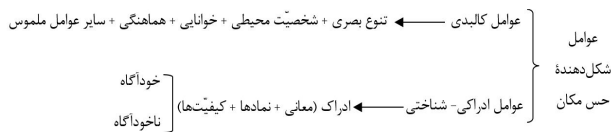
سیتالو، شش نوع رابطه (نمادین) میان انسان و محیط شامل تبارشناسانه، خاطره‌انگیز، اقتصادی، کیهان‌شناختی، زیارتی و روایتی تعریف می‌کند (Altman & Low, 1992) که به طور خلاصه در جدول شماره ۱ آمده است.

جدول شماره ۱: انواع رابطه انسان با محیط از دیدگاه سیتالو

نوع رابطه	تعریف
تبارشناسانه	ارتباط انسان و محیط از طریق شناسایی تاریخی مکان، خانواده یا جامعه، که عموماً در جوامعی رخ می‌دهد که در آن رابطه افراد با محیط‌شان در زمان‌های طولانی برقرار بوده است.
خاطره برانگیز	نوعی تعلق مکانی است که به واسطه از دست دادن مکان و تجدید خاطره با فرآیند آفرینش مجدد مکان، ایجاد می‌گردد.
اقتصادی	رابطه‌ای که به واسطه مالکیت یا میراث به دست می‌آید. در این رابطه، زمین عاملی اقتصادی است و میزان مشارکت سیاسی و اجتماعی فرد، اغلب به میزان مالکیت زمین بستگی دارد.
کیهان‌شناختی	در این باره، احساس تعلق به مکان به واسطه تطابق میان اسطوره‌ها و نمادها از طریق مناسبات مذهبی، معنوی یا اسطوره‌شناسی به وجود می‌آید.
زیارتی	تجربه مکان، موقتی است. دوام حس مکان، به دلیل اهمیت مذهبی - معنوی یا اجتماعی - سیاسی مکان، تغییری در آهنگ حیات فرد و تجربه محیط جدید است و بدین‌سان، باعث خلق هم‌ذات‌پنداری و تعلق فرد به مکان می‌شود.
روایتی	آشنایی فرد با سرزمین و فضا به واسطه افسانه‌ها و نام‌گذاری روی مکان و احساس تعلق پس از گذشت زمان به آن سرزمین

۴. عوامل شکل‌دهنده حس مکان

با توجه به مفهوم حس مکان در دیدگاه‌های مختلف و سطوح مختلف حس مکان، عوامل شکل‌دهنده حس مکان را می‌توان در دو گروه عوامل ادراکی - شناختی و عوامل کالبدی بیان کرد.

نمودار شماره ۱: عوامل شکل‌دهنده حس مکان

درباره حس مکان، نظریه پردازان، دیدگاه‌های گوناگونی را به مطرح کرده‌اند که در جدول ۲ و ۳ و با هدف امکان مقایسه به طور خلاصه آورده شده است.

جدول شماره ۲: نظریه‌های مرتبط با عوامل ادراکی - شناختی در باب حس مکان

نظریه پرداز	عوامل ادراکی - شناختی در باب حس مکان
هیومن (Hummon, 1992)	ادراک فردی مردم از محیط خود و احساسات آن‌ها از آن محیط به دست می‌آید. این ادراک، شخص را به گونه‌ای با محیط پیوند می‌دهد که فهم و احساس انسان با زمینه معنایی محیط به یکپارچگی می‌رسد.
استیل (Steele, 1981)	۱- رابطه انسان و مکان تعاملی است؛ یعنی انسان چیزهای مثبت یا منفی را به محیط می‌دهد و سپس از آن می‌گیرد. چگونگی فعالیت‌ها اهمیت می‌یابد. ۲- تصور مکان هم کالبدی و هم روانی (تعاملی) است. برخی از چیزهایی که انسان در مکان ایجاد می‌کند، مستقل از او نیستند. ۳- برخی از فضاها به دلیل وجود روح مکان قوی، بر انسان‌های مختلف تأثیرات مشابهی می‌گذارند. انسان به مکانی که در آن زندگی می‌کند، مجموع‌ای از مفاهیم فرهنگی می‌دهد و این مفاهیم راهی را که انسان با مکان مواجه می‌شود، شکل می‌دهد.

جدول شماره ۳: نظریه‌های مرتبط با عوامل کالبدی در باب حس مکان

نظریه پرداز	عوامل کالبدی در باب حس مکان
زو (Xu, 1995)	ساختارهای معنایی فضا و محیط ساخته‌شده برای ایجاد مجموعه‌هایی از کیفیات خاص و به وجود آمدن حس مکان نقش دارند. حس مکان، به نگرش‌ها، جهان‌بینی‌ها و پیوند افراد با مکان مانند نام مکان، حکایات مربوط به مکان، تجربه‌های مکان و پیوندهای معنوی با مکان بستگی دارد. زو، سه متغیر اصلی حس مکان را خوانایی، ادراک محیط بصری و هماهنگی قرارگاه رفتاری با محیط بصری می‌داند.
شولتز (Norberg-Schuls, 1997)	حس مکان در مکان‌هایی یافت می‌شود که دارای شخصیت مشخص و متمایز هستند و شخصیت محیطی از چیزهای ملموس ساخته شده که دارای مصالح، شکل، بافت و رنگ است (Norberg-Schuls, 1997).
(لینچ، ۱۳۷۶)	حس مکان عاملی است که میان انسان و مکان، ارتباط برقرار می‌کند و وحدت به وجود می‌آورد. فضا باید هویت قابل ادراکی داشته باشد و قابل شناسایی و به یاد ماندنی و نمایان باشد تا حس مکان ایجاد کند. این نوع حس مکان، می‌تواند احساس تعلق نیز به همراه داشته باشد.

عوامل کالبدی در باب حس مکان	نظریه پرداز
مهم‌ترین عوامل کالبدی مؤثر در ادراک و حس مکان، اندازه مکان، درجهٔ محوریت، تضاد، مقیاس، تناسب، مقیاس انسانی، فاصله، بافت، رنگ، بو، صدا و تنوع بصری است. همچنین خصوصیات نظیر هویت، تاریخ، تخیل و توهّم، راز و رمز، لذت، شگفتی، امنیت، سرزندگی، شور و خاطره را موجب برقراری رابطهٔ متمرکز با مکان می‌داند. عوامل مختلفی چون بی‌حوصلگی، یکنواختی ساختمان‌ها و ظهور عصر دیجیتال تهدیدی برای حس مکان محسوب می‌شود. (Salvesen, 2002) از نظر استیل، شخصیت کالبدی، مالکیت، اصالت، ساکنان و وسایل رفاهی، طبیعت مانند آب، گیاهان، آسمان، خورشید و فضاهای خصوصی و جمعی، اجزای تشکیل‌دهندهٔ مکان هستند، که در خلق حس مکان مؤثرند.	استیل (Steele, 1981)

۵. باغ ایرانی

مهم‌ترین مباحث مطرح شده دربارهٔ کلمه «باغ» در زبان فارسی، در کتب گوناگون اشاره دارد به عناوینی برای نامیدن فضاهای خاص سبزه، که تا حدود زیادی به آن‌ها نوعی تقدس آسمانی و جنبهٔ متافیزیکی و نوعی معنویت ویژه بخشیده است. «حتی گفته شده که خود کلمه باغ ممکن است نسبتی با کلمه «بغ» در زبان اوستایی داشته باشد که به معنای خداست» (براتی، ۱۳۸۳: ۱۴). «باغ از نظر مفهومی، ضمن آنکه ریشه‌های آسمانی و مقدس دارد، به مفهوم تقسیم‌شده به چند بخش نیز هست، که به هر حال مورد توجه خاص بوده تا آنجا که حتی به صورت جزء لاینفک طراحی باغ ایرانی درآمده است» (براتی، ۱۳۸۲: ۶).

۱-۵. باغ و باغ‌سازی به عنوان پدیدهٔ فرهنگی

هر عنصر فضایی، مانند فضای سبز سازمان‌یافته، آن‌گاه که در مکان‌ها و زمان‌های مختلف تکرار شود و فرم‌ها و جزئیات مشابهی را به نمایش گذارد، لاجرم باید واجد یک بستر معنایی شناختی باشد. اگر بپذیریم که مردم، بخش مهمی از هویت خود را از محیط می‌گیرند و نسبت دادن خود به محیط و الگوهای غالب در آن، افراد را به عدهٔ خاصی شبیه و نزدیک می‌کند، آن‌گاه می‌توان اهمیت نقش الگوهایی چون «باغ ایرانی» را بیش‌تر درک کرد. پس، عملکرد باغ ایرانی از حوزهٔ تلطیف هوا و زیبایی‌شناسی صرف بسیار فراتر رفته است. «باغ ایرانی» از جمله عناصر و عواملی است که ما را به عنوان یک ملت در کنار هم قرار داده است، ولی موضوع به همین جا ختم نمی‌شود.

۲-۵. بوستان و بوستان‌سازی در ایران

پارک، هم از لحاظ معنایی و زبانی، و هم از دیدگاه معماری و شهرسازی از زمان قاجاریه وارد ایران شده است. در لغت نامه دهخدا زیر کلمه پارک به دو پارک مخبر الدوله و امین الدوله اشاره شده است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۴: ۵۳۴۴). مهم‌تر این‌که، او مشخصاً اشاره می‌کند که کلمه «پارک» از زبان فرانسه، وارد زبان فارسی شده است. این، بدان معناست که، احتمالاً ورود عنصری به نام پارک، یکی دیگر از دستاوردهای پادشاهان قاجاری از سفرهای مکررشان به فرانسه بوده است. شاید بتوان نتیجه گرفت، از آن پس پارک به عنوان یکی از مظاهر تمدن مدرن جای خود را در

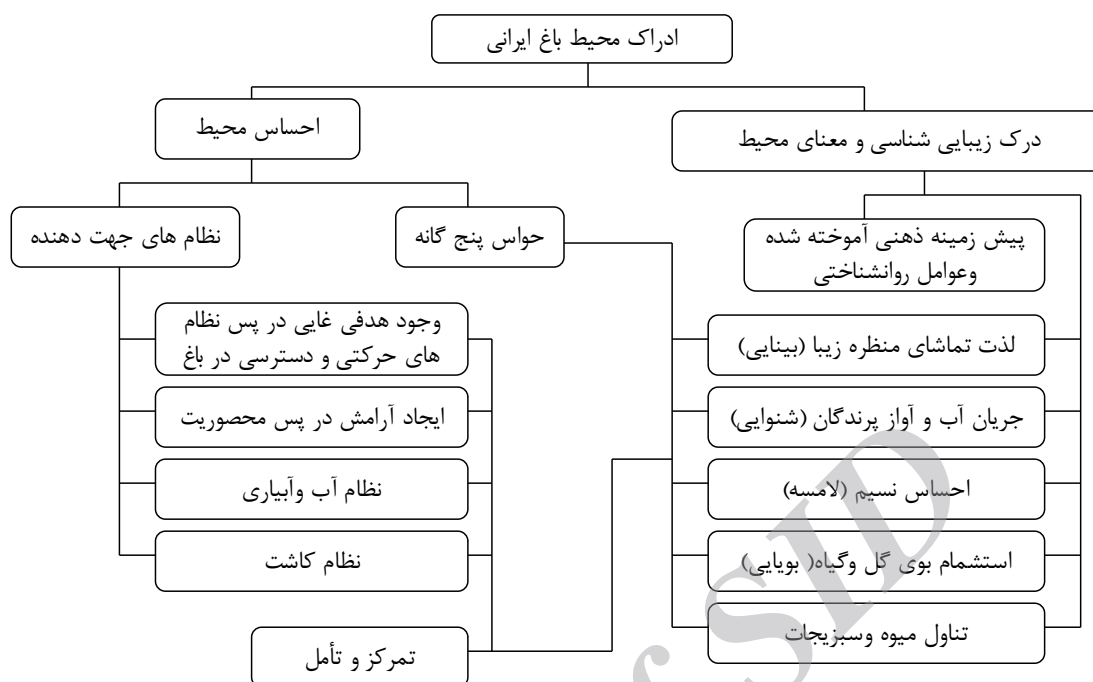
برنامه‌ها و طرح‌های توسعهٔ شهری در ایران باز کرد و با سرعتی غیرقابل تصور جای باغ و باغ‌سازی ایرانی را گرفت. اگر در مواردی هم، یادى از باغ شده، تعریفی است از عنصری سنتی که دیگر از مد افتاده است. به نظر می‌رسد کسی به فکر بازگرداندن الگوی باغ ایرانی به صحنهٔ برنامه‌ریزی و طراحی محیط زیست شهری در ایران نیست و یا اگر هست، کاری از پیش نمی‌برد.

۶. مکان و مکان‌بودگی باغ

انسان همیشه جذب مکانی می‌شود که آن را درک کند، یا پیش‌زمینه‌های ذهنی برای درک آن را داشته باشد. «طبق نظریهٔ بوم‌شناختی ادراک روان‌شناسان محیط، در یک فرآیند ادراکی، انسان، محرک‌های حسی محیط را دریافت می‌کند و در انطباق آن‌ها با ویژگی‌های نظام جهت‌دهندهٔ اصلی در محیط، خصوصیات و ویژگی‌های محیط را ادراک می‌کند. این نظام، از سویی قابلیت محیط را مشخص می‌کند و از سویی موجب درک زیبایی‌شناسی و معنای محیط است. در این نظریه، پیچیدگی معنای محیط در این است که معانی نمادین محیط تنها به کیفیت کالبدی آن بستگی ندارند و در بسیاری موارد به آموخته‌های شخصی، فردی یا باورهای اجتماعی افراد بستگی دارند» (شاه‌چراغی، ۱۳۸۹: ۶۷). یعنی آنچه ادراک می‌شود، پیش از آن، در فرهنگ آن اجتماع آموخته شده است. در تطبیق این نظریه با ادراک باغ ایرانی می‌توان گفت که، نظام معماری باغ ایرانی، علاوه بر سامان‌دهی نظام حواس پنج‌گانه، باعث ایجاد تمرکز در حواس انسان می‌شود. «مفهوم معمارانه باغ، بازتاب «حس مکان» یا مکانیت است. چون باغ، فضایی متعین به شمار می‌رود که تصویر کلی کیهان را در خود به قاب می‌گیرد. باغ، در حد مظهری از صورت مرکز‌گریز عالم کبیر، یا ظاهر؛ و حیاط، در حد مظهری از صورت مرکز‌گرای عالم صغیر، یا باطن، جنبه‌هایی از مکان به شمار می‌آیند که متقابلاً مکمل و در نتیجه کامل‌کنندهٔ یکدیگرند». (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰: ۶۸). از دیدگاه پدیدارشناسانه که مبتنی بر نظریهٔ هایدگر است، انسان در باغ ایرانی از راه گردآوری عناصر در محیط محصور و بالفعل و آشکار ساختن تمامی معانی و استعداد‌های بالقوه و پنهان محیط و سرزمین، موجب آشکار شدن آن‌چه هست می‌شود. این آشکار کردن از طریق جمع‌آوری و متمرکز کردن در عین آزادسازی محیط صورت می‌گیرد. انسان، محیط باغ ایرانی را می‌فهمد و دریافت می‌کند و با بناها و محصور کردن به آن تمرکز می‌دهد و به این شکل اشیای را در محیط تفسیر و ماهیت آن را آشکار می‌نماید. این موضوع بر مکان‌بودگی باغ ایرانی نیز تأکید دارد. چون بر اساس نظریهٔ شولتز و با بهره‌گیری از اندیشهٔ هایدگر در مورد مکان و سکونت‌گزیدن در مکان «ویژگی بنیادی مکان‌های انسان - ساخت، تمرکز دادن و محصور کردن است. آن‌ها، داخل‌هایی هستند که آن‌چه را شناخته شده [فهمیده شده] است را گرد می‌آورند» (مرجوعی، ۱۳۸۳: ۲۲). «از این نظر باغ ایرانی یک مکان است، زیرا از پدیدارهای طبیعی متمایز،

دسته‌بندی آشکاری میان داخل و خارج برقرار می‌کند و نیز دارای ماهیت خاصی است که موجب هست شدن آن می‌شود»

(شاهچراغی، ۱۳۸۹: ۱۴۷). به‌طور خلاصه و کلی می‌توان ادراک محیط باغ ایرانی را در نمودار زیر ارائه کرد.

نمودار شماره ۲: مدل روان‌شناختی حس مکان در باغ ایرانی

همان‌طور که از صورت این نمودار برمی‌آید، حواس پنج‌گانه نقش اساسی و مهمی در تعیین حس مکان باغ ایرانی دارد. ادراک در باغ ایرانی می‌تواند به‌واسطه درک زیبایی‌شناسی و معنای محیط یا احساس محیط باشد که در آن نظام‌های جهت‌دهنده به همراه حواس پنج‌گانه در کنار پیش‌زمینه‌های ذهنی فرد، موجبات تأمل و در نهایت ادراک را پدید می‌آورند.

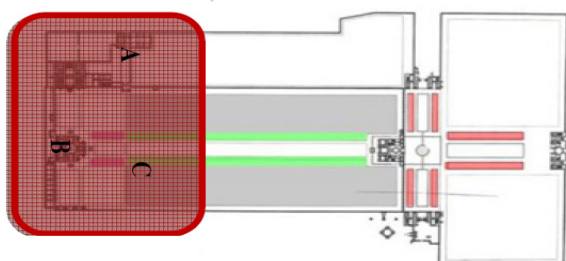
محمد تقی خان بافقی، حکمران و والی یزد ساخته شد (قهاری، ۱۳۷۹). از جمله مهم‌ترین اقدامات وی در این دوران، ساخت قنات و باغ دولت‌آباد بود. قنات دولت‌آباد که نقشی اساسی در احداث و رونق باغ دولت‌آباد دارد، به طول تقریبی ۶۰ کیلومتر یکی از مهم‌ترین و طولانی‌ترین قنات‌های شهر یزد است. قنات از ارتفاعات مهریز سرچشمه می‌گرفت و پس از مشروب کردن بخشی از اراضی مهریز و به کار انداختن چند آسیاب آبی به یزد می‌رسید و همه باغ دولت‌آباد را سیراب می‌کرد و پس از آن به طرف اراضی اطراف باغ جاری می‌شد و زمین‌های کشاورزی را مشروب می‌کرد. (موزه هنرهای معاصر، ۱۳۸۳) در حال حاضر، تنها بخشی از باغ مورد استفاده عموم است، که با تقسیم آن به سه ناحیه فرضی، حس مکان را در این باغ مورد بررسی قرار دادیم.

۷. بررسی نمونه موردی

برای روشن‌تر شدن تأثیر مکان بر روی انسان، دو نمونه از فضاهای سبز شهری، یکی در جایگاه باغ ایرانی به مفهوم سنتی آن یعنی باغ دولت‌آباد یزد و دیگری از بوستان‌های امروزی (بوستان آب و آتش)، برای بررسی حس مکان در آن‌ها و مقایسه انتخاب شده‌اند. تحلیل انجام شده، بنابر نظریه‌های شولتز صورت گرفته است. در این بررسی، باغ و بوستان شهری به عنوان کل و فضاهای تشکیل‌دهنده آن‌ها به عنوان اجزا انتخاب شدند تا میزان اثرگذاری مکان بر مخاطب مشخص شود. برای مقایسه شاخصه‌های این دو مکان، پرسشنامه‌ای تهیه و در نمونه‌ای ۵۰ نفری از کاربران تکمیل گردید. مخاطبان ۲۵ نفر مرد و ۲۵ نفر زن با میانگین سنی ۲۳ سال بودند. برای مقایسه این دو نمونه باغ با استفاده از جدول PPS (مربع مکان)^۷ و نیز با بهره‌گیری از روش‌های میدانی و تکنیک مصاحبه و پرسشنامه جداگانه تهیه شد.

۷-۱. باغ دولت‌آباد یزد

«هشت باغ دولت‌آباد» که به اختصار «باغ دولت‌آباد» نامیده می‌شود، از مجموعه‌های مشهور دوره زندیه است که قدمت ساخت آن به سال ۱۱۶۰ هجری قمری باز می‌گردد. این باغ به دستور

تصویر شماره ۱: پلان باغ دولت‌آباد یزد، و نواحی مورد بررسی در این باغ، مأخذ: نگارندگان

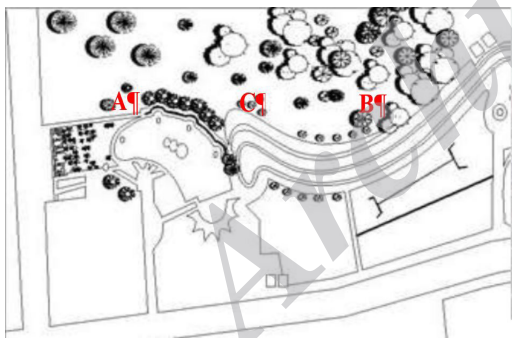

تصاویر شماره ۳، ۲، ۱: مسیر پیاده‌راه، عمارت اصلی باغ دولت آباد، بخش مسکونی باغ دولت آباد، مأخذ: نگارندگان

تصاویر شماره ۶، ۵، ۴: کافی شاپ باغ دولت آباد، سالن اجتماعات و تالار عروسی، رستوران باغ دولت آباد، مأخذ: نگارندگان

است و تجهیزاتی مانند چهار برج آتش و چادری ۷۰۰ متری با روی گردان ۳۷۰ نفری، پل ابریشم، لانه کبوتر، کالسکه‌رانی، فانوس دریایی، آب‌نما، برج آتش، آلاچیق و محیط سبز دارد (سایت سازمان پارک‌ها و فضای سبز شهرداری تهران).
منطقه‌بندی فضاهای موجود در بوستان بدین صورت است: فضاهای جمععی، فضاهای تفریحی، فضاهای خدماتی، که تحلیل مکان در بوستان، در این پژوهش نیز بر همین اساس انجام شده است.

تصویر شماره ۲: پلان بوستان آب و آتش، و نواحی مورد بررسی در این پارک، مأخذ: نگارندگان

ذکر چند نکته در اینجا لازم به نظر می‌رسد:

- ۱- مناسب‌سازی مبلمان و نیمکت‌ها، عاملی است برای هرچه زنده‌تر شدن باغ، به عنوان فضای عمومی تا در شکل‌گیری خاطره جمعی مؤثر باشد. این مکان، باید مکانی امن، تمیز و متنوع باشد تا جذابیت لازم را برای افراد فراهم آورد.
- ۲- عامل دیگری که هویت باغ را تعریف می‌کند، منظر بناهای واقع در آن است که از بین بردن این بناها و عدم توجه به ساختار قدیمی (هویت) باعث می‌شود که باغ هویت مکانی خود را از دست بدهد.
- ۳- موضوع آسیب‌زننده به هویت مکان که تأثیر مستقیمی بر ساختار مکان و فعالیت‌ها دارد، توجه جامعه به مفهوم «اول من» برتری ناخوشایندی است که به «فرهنگ جسارت» معروف شده است. (تیبالدز، ۱۳۸۵: ۱) فضای عمومی در واقع به عنوان مسئله فرد دیگری تلقی می‌شود.

۲-۷. بوستان آب و آتش تهران

بوستان حضرت ابراهیم یا بوستان آب و آتش یکی از بوستان‌های شهر تهران است. این بوستان در نیمه تیرماه سال ۸۸، افتتاح گردید. پارک مذکور، دارای مساحتی بالغ بر ۲۴۰۰۰ مترمربع

تصاویر شماره ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷: فواره‌های آب، برج کبوتر، برج آتش و محل نشستن، نمونه‌ای از مبلمان پارک آب و آتش، مأخذ: نگارندگان

تصاویر ۱۲، ۱۳، ۱۴: آملی تئاتر و فضای جمعی، نمازخانه، لبه و مرز فضای سبز پارک آب و آتش، مأخذ: نگارندگان

چند نکته در درباره فضاهای یاد شده:

- ۱- تفکیک نکردن مسیر حرکت از فضای بازی، نبود سایه در گذر از مسیرها، تفکیک نکردن مسیر حرکتی کالسکه و عابر پیاده و دوچرخه از یکدیگر، ایجاد مسیرهای یکنواخت و نبود تنوع،
- ۲- شاخص نبودن ورودی اصلی، نبودن المان تعریف کننده ورودی، عدم دید بصری از ورودی اصلی به داخل بوستان،
- ۳- در نظر گرفتن آب، فقط در یک نقطه از بوستان و نادیده گرفتن تأثیرات اقلیمی آب در ایجاد رطوبت و برودت هوا،
- ۴- تفکیک نکردن فضاهای بازی از محل های تردد، عدم پیش بینی پیست اسکیت و ایجاد تداخل عملکردی، عدم پیش بینی فضا برای گروه های سنی مختلف،
- ۵- عدم پیش بینی پارکینگ برای بوستان،
- ۶- ایجاد صدای مهیب از حضور آتش و ایجاد حس گرما (در تابستان عامل مزاحم به شمار می رود)،
- ۷- بوستان، نه از لحاظ چشم انداز و نه از لحاظ زیست محیطی، کمکی به شهر نمی کند و این به دلیل طرح کاشت نامناسب بوستان است.
- ۸- غیر قابل استفاده بودن بوستان تا قبل از غروب خورشید، به دلیل در نظر نگرفتن طرح کاشت مناسب، عرصه وسیع سنگ و بتن،
- ۹- نداشتن سایبان برای سکوهای نشستن و گذاشتن آن ها در آفتاب، کمبود آلاچیق در بوستان،
- ۱۰- استفاده از طرح کاشت اجرا شده در بوستان های اروپایی که سطوح چمن کاری وسیع آن نامتناسب با اقلیم تهران است و کپی برداری از فواره های پارک اندره سیتروئن در فرانسه.

نتیجه گیری

پیش از تفسیر و بررسی جدول شماره ۴ باید به این نکته اشاره شود که باغ ها به لحاظ کارکردی گونه های زیادی دارند؛ از جمله باغ میوه، باغ سکونت گاهی، باغ حکومتی، باغ مزار، شکارگاه و باغ وحش که همواره در طول تاریخ، مورد توجه مردم بوده اند. به همین دلیل نسبت به سایر فضاهای معماری و شهری، بیشترین واژه ها و نام ها به آن اختصاص یافته است؛ از جمله: بوستان، گلستان، سروستان، تاکستان، چنارستان، گلزار، لالهزار، چمنزار و نیز واژه های عربی روضه، حدیقه، جنبه و فردوس. در عین حال، امروزه نیز بوستان ها را در گونه های متنوعی تقسیم بندی می کنند. از این رو، مقایسه بین این دو، نمی تواند مقایسه ای یک به یک باشد و آنچه که این دو مورد را در مقام مقایسه قرار داده، سنجش حس مکان در این دو فضا به عنوان فضای عمومی شهری است. شاخص هایی که از آن ها

برای این مقایسه استفاده شده، تعدادی از ویژگی های کیفی و کمی مکان است که از مربع مکان اقتباس گردیده است. متغیرهای این جدول برای مقایسه بهتر به صورت نمونه موردی باغ دولت آباد (الف) و بوستان آب و آتش (ب) آورده شده است. انسان و مکان دارای شاخصه های مشابهی از جمله هویت و خاطره هستند. این دو لازم و ملزوم یکدیگرند: انسان می تواند هویت پرداز مکان باشد و مکان می تواند دارای هویت انسان ساز باشد. مادامی که انسان به شناخت بهتر از محیط اطراف خود می پردازد، در واقع به شناختن ذات درونی خویش کمک می کند و هنگامی که انسان با تمام وجود و احساس خود روح جاری در محیط را ادراک کند، مکان شکل می گیرد. این مکان با ساختار مادی و هم چنین نوع فعالیتی که در آن رخ می دهد، منجر به شکل گیری خاطره در ذهن انسان می شود؛ خاطراتی که در طول زمان به واسطه معنی و روح خاص خود، ماندگار می شوند. این پژوهش با هدف مقایسه حس مکان بین دو نمونه تاریخی و امروزی صورت پذیرفته است که مسلماً نتایج آن می تواند راهنمای مناسبی برای طراحان منظر و بوستان باشد.

بررسی ها و مقایسه حس مکان در این دو مورد حاکی از آن است که باغ ایرانی، تنها الگوی معمارانه در کنار الگوهای دیگر نیست. الگو، عناصر و ساختار فضایی باغ ایرانی، خلاصه ایران و ایرانی بودن است. در واقع، با مقایسه نتیجه تحلیل در باغ دولت آباد یزد با نمونه بوستان های شهری، می توان به وضوح، قوی تر بودن حس مکان را در شاخصه های چون خوانایی، خاطره، تداعی معانی، آمار جرم و جنایت و ساختار مکان باغ ایرانی در مقایسه با بوستان های امروزی شهری مشاهده نمود.

شاید به نظر برخی مسئولان، درست بودن مطالعات کارشناسانه، به معنای استقبال عمومی مردم از هر نوع فضای سبز احداث شده و کپی عین به عین طرح های اجرا شده بوستان های موفق اروپا و امریکا، بدون هیچ گونه تلاش برای تبدیل به نوع ایرانی خود است. حال آن که شاید اولین مطلبی که هم چون گذشته از ذهن طراح و مسئول پروژه وطنی به دور مانده، عدم تطابق اقلیمی و فرهنگی جزء فضاهای نمونه برداری شده و نیز وحدت رویه طرح است. در صورتی که طراحان می توانستند از هر فرصتی برای سامان دهی و یا ایجاد فضاهای سبز از الگوی باغ ایرانی در عرصه های خصوصی، نیمه عمومی و عمومی استفاده کنند؛ اما برعکس، گاه به نظر می رسد، کاملاً در جهت خلاف حرکت کرده اند. بنابراین، طراحان، دست اندرکاران و مدیران فضاهای سبز، در هر مقیاسی، باید هر چه سریع تر به بازنگری در برخورد با پدیده «باغ ایرانی» بپردازند و راه های جدیدی برای طرح مجدد آن در فضاهای شهری پیدا کنند.

جدول شماره ۴: مقایسه باغ دولت‌آباد (الف) و بوستان آب و آتش (ب) به لحاظ ویژگیهای مکان

معنای مکان	عوامل بررسی		توضیحات
آسایش و تصویر ذهنی	راه	مسیرهای پیاده در باغ (الف)	شکل شماره ۱
		تعریف مسیر حرکت با اختلاف مصالح و فرم (ب)	شکل‌های شماره ۷ و ۱۷
		عمارت اصلی باغ (الف)	شکل شماره ۲
	گره	برج آتش، آمفی‌تئاتر، لانه کبوتر (ب)	شکل‌های شماره ۱۰ و ۱۱
		کافی‌شاپ، رستوران (الف)	شکل‌های شماره ۳ و ۴
	فضای تفریحی	راپل، پیست سوارکاری، فواره (ب)	شکل‌های شماره ۹، ۱۲ و ۱۳
		تالار عروسی، سالن اجتماعات (الف)	شکل شماره ۵
	فضای خدماتی	سرویس بهداشتی، نمازخانه (ب)	شکل‌های شماره ۱۶ و ۱۴
		عمارت مسکونی (الف)	شکل شماره ۶
فضای مسکونی	-	شکل‌های شماره ۱۷ و ۱۵	

معنای مکان	عوامل بررسی	توضیحات	
		الف	ب
آسایش و تصویر ذهنی	خاطره	کار کردن در این مکان	۵۰٪ (الف)
		جمع شدن با دوستان در این مکان	۲۰٪ (ب)
		کیفیت فضایی مکان	۷۶٪ (الف)
		علاقه به بنای مکان	۶۰٪ (ب)
		رخ دادن واقعه خاص در این مکان	۸۰٪ (الف)
	تذاتی	حس انبساط خاطر در این مکان	۴۰٪ (ب)
		احساسات دوران گذشته	۸۵٪ (الف)
		بهره‌مندی از طبیعت	۴۵٪ (ب)
			۸۰٪ (الف)
			۶۰٪ (ب)

نشان‌دهنده نیاز افراد به فضاهای جمعی در اماکن عمومی
- تلطیف فضا به دلیل وجود درختان بلند و کهن‌سال و هوای خوب
- روی دادن اتفاقات و خاطرات خوشایند به دلیل وجود فضای سکون و آرامش

معنای مکان	عوامل بررسی	توضیحات				
		کم	متوسط	خوب	عالی	
آسایش و تصویر ذهنی	آمار مردم و جنبات	شادابی	-	۲۰٪	۲۰٪ (الف)	
		پر جنب و جوش بودن	۳۵٪	-	۵۵٪ (ب)	
		احساس راحتی	۳۰٪	۵۰٪	۲۰٪ (الف)	
		شلوغی	۲۵٪	۶۵٪	۵٪ (ب)	
		امنیت	درون	-	۵۰٪	۳۰٪ (الف)
			بیرون	۳۰٪	۵۰٪	۲۰٪ (ب)
			دسترسی به وسایل حمل و نقل عمومی	۴۰٪	۲۰٪	۴۰٪ (الف)
			پارکینگ	۸۰٪	۲۰٪	۲۰٪ (ب)
	نرخ بهداشت (مجموع تعداد زباله در هر یک از نواحی مشخص شده)		۳۳۲ = ۴۵ + ۱۸۱ + ۱۰۶ (الف)			
			۷۲۸ = ۳۸۶ + ۲۳۵ + ۱۰۷ (ب)			

بخش	میزان استفاده زنان	میزان استفاده مردان	استفاده هر دو	روزانه - شبانه	فعالیت و رویداد
A	(الف)	٪۳۳	٪۶۷	٪۱۱	
	(ب)	٪۷۸	٪۲۲	٪۱۵	
B	(الف)	٪۱۴	٪۸۶	٪۲۹	
	(ب)	٪۵۵	٪۴۵	٪۵۰	
C	(الف)	٪۴۱	٪۵۹	٪۶۰	
	(ب)	٪۳۰	٪۷۰	٪۲۵	

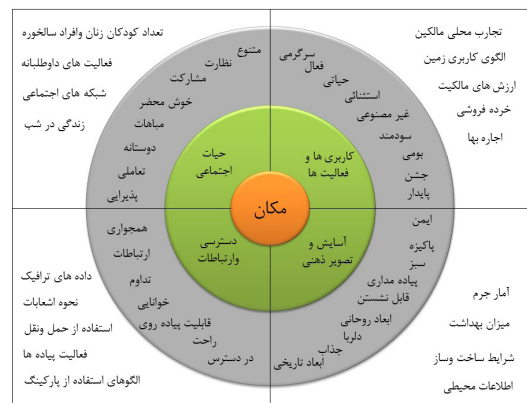
دید و منظر	(الف)	شکل‌های شماره ۱، ۲ و ۶				
		(ب)	شکل شماره ۷			
شکل ساخت (تیپولوژی)	(الف)	نوساز	در حال ساخت	۱۰ - ۲۰ سال ساخت	بالای ۲۰ سال ساخت	تخریبی
	(ب)	٪۶۵	٪۲۵	٪۱۰	٪۲۲	٪۱۲
میلان	(الف)	استفاده از فانوس در امر نورپردازی، و ایجاد حال و هوای سنتی				
	(ب)	علائم راهنمایی و نیمکت‌های متعدّد				

پی‌نوشت‌ها

۱- Dwell در بین مترجمان آثار شولتز، از این کلمه به باشدین نیز ترجمه گردیده است.

- 2- Character
- 3- Orientation
- 4- Identification
- 5- Genius Loci
- 6- Identification

۷- جدول PPS (مربع مکان)،

http://www.pps.org/reference/what_is_placemaking

فهرست منابع و مراجع

۱. اردلان، نادر و بختیار، لاله (۱۳۸۰)، **حس وحدت: سنت عرفانی در معماری ایرانی**، ترجمه حمید شاهرخ، چاپ اول، نشر خاک، اصفهان.
۲. براتی، ناصر (۱۳۸۳)، «باغ و باغ‌سازی در فرهنگ ایرانی و زبان فارسی»، **مجله باغ نظر**، شماره ۲، صص ۱۵-۳.
۳. براتی، ناصر (۱۳۸۲) «نگاهی نو به مفهوم فرهنگی باغ و فضای سبز در زبان فارسی» **محیط شناسی**، ش ۲۹، صص ۱۲-۱.
۴. تیبالدز، فرانسیس (۱۳۸۵)، **شهرسازی شهروندگرا: ارتقای عرصه‌های همگانی و محیط‌های شهری**، ترجمه محمد احمدی نژاد، نشر خاک، اصفهان.
۵. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳)، **لغتنامه دهخدا**، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
۶. راپاپورت، آموس (۱۳۸۸)، **انسان‌شناسی مسکن**، ترجمه خسرو افضلیان، حرفه هنرمند، تهران.
۷. شاهچراغی، آزاده (۱۳۸۹)، **پارادایم‌های پردیس: درآمدی بر بازشناسی و بازآفرینی باغ ایرانی**، انتشارات جهاد دانشگاهی واحد تهران.
۸. فلاحت، محمد صادق (۱۳۸۵)، «مفهوم حس مکان و عوامل شکل‌دهنده آن»، **فصلنامه هنرهای زیبا**، شماره ۲۶، تابستان، صص ۶۶ - ۵۷، تهران.
۹. فلاحت، محمد صادق (۱۳۸۴)، «نقش طرح کالبدی در حس مکان مسجد»، **فصلنامه هنرهای زیبا**، شماره ۲۲، صص ۴۲-۳۵، تهران.
۱۰. قهراری، علیرضا (۱۳۷۹) «عمارت هشت باغ دولت‌آباد»، **معماری و فرهنگ**، ش ۶.
۱۱. لینچ، کوین (۱۳۷۶)، **تئوری شکل خوب شهر**، ترجمه سید حسین بحرینی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.

۱۲. مرجوعی، علی (۱۳۸۳)، «باغ همچون رویداد»، فصلنامه معماری و شهرسازی، شماره ۷۸-۷۹، زمستان.
۱۳. موزه هنرهای معاصر تهران (۱۳۸۳)، باغ ایرانی: حکمت کهن، منظر جدید، چاپ اول، انتشارات موزه هنرهای معاصر تهران و مؤسسه توسعه هنرهای تجسمی، تهران.
۱۴. نوربرگ شولتز، کریستین (۱۳۸۸)، روح مکان: به سوی پدیدارشناسی معماری، ترجمه محمدرضا شیرازی، رخداندو، تهران.
۱۵. علائی، علی (۱۳۹۱)، «باغ ایرانی از منظر پوپ»، فصلنامه کیمیای هنری، سال اول، شماره ۲، بهار ۱۳۹۱.
۱۶. سایت سازمان پارک‌ها و فضای سبز شهرداری تهران
<http://parks.tehran.ir>

17. Altman, I. & Setha Low (ed.) (1992), Place Attachment, Plenum Press, New York.
18. Hummon, David (1992), Community Attachment: Local Sentiment & Sense of Place, Plenum, New York.
19. Norberg-Schulz, Christan (1997), The Phenomenon of Place, Princeton Architectural Press, New York.
20. Salvesen, David (2002), "The Making of Place"; Research on Place & Space Website, 20 Feb. 2003, 12 Mar.
21. Steele, Fritz (1981), The Sense of Place, CBI Publishing Company, Boston.
22. Xu, Yan (1995), "Sense of Place and Identity", Research on Place & Space Website; 20 Feb. 2003; 12 Mar.
23. Massignon, 1921: 149-160, 151, Nicholson, 1931: 210-380, 255, 2003, <<http://www.http://parks.tehran.ir>>

Archive